

Σχετικά με την κριτική του Κ. Καστοριάδη στο μαρξικό νόμο της πτωτικής τάσης του γενικού ποσοστού κέρδους*

«Δεν μας ενδιαφέρουν οι γνώμες, αλλά τα συστήματα»
G.-E. Dordeb, Γάλλος φνισιοδίφης (1707-88)

1. Εισαγωγή

1. Το «αίτημα των εγγλέζων συντρόφων της Solidarity¹» [βλ. (1987), σ. 293] προς τον Κ. Καστοριάδη, σχετικά με τη σύνταξη ενός επιμέτρου που θα συνόδευε την πρώτη αγγλική μετάφραση (1965, επανεκδόθηκε το 1974) του ιδιάζουσας σημασίας κειμένου του με τίτλο: *Το Επαναστατικό Κίνημα στο Σύγχρονο Καπιταλισμό*, αποδείχτηκε εξαιρετικά εύστοχο. Δεν έδωσε μόνο στον Κ. Καστοριάδη την ευκαιρία να εκθέσει στο αναλυτικό επίπεδο (επιτέλους) την περιβόητη (και έχουσα σήμερα λάβει μυθικές διαστάσεις) κριτική του στη μαρξική οικονομική θεωρία, αλλά και στο κοινό τη δυνατότητα να κατανοήσει σε τι ακριβώς συνίσταται η εν λόγω κριτική. Συνεπώς, να προσδιορίσει τις προϋποθέσεις και τα ενεχόμενά της, να διερευνήσει τις συνεπαγωγές της και, τελικά, να την αποτιμήσει.

2. Πραγματικά, στην εν λόγω κριτική του Καστοριάδη εντοπίζεται, αφενός μεν, η απόληξη των παράλληλων, μακροχρόνιων ερευνών του πάνω στη φύση της «γραφειοκρατικής κοινωνίας» (1944-48) και στο σύνολο του έργου του Marx (1944-60), αφετέρου δε η θεμελίωση της οριστικής ρήξης με τη μαρξιστική παράδοση (στο θεωρητικό και πολιτικό επίπεδο) και της υπέρβασής της [επ' αυτού: (1985), σσ. 13-66]. Ως εκ τούτου, η διερεύνηση της κριτικής αυτής συγκροτεί αναγκαία συνθήκη για κάθε συνεκτική συζήτηση πάνω στο καστοριαδικό έργο.

Στα ακόλουθα, λοιπόν, θα παρουσιάσουμε (Μέρος II) και θα πραγματευτούμε αναλυτι-

Ο Θεόδωρος Μαριόλης είναι επισκέπτης καθηγητής στο Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης του Παντείου Πανεπιστημίου

* Στην παρούσα εργασία, κάθε βιβλιογραφική παραπομπή που δεν περιέχει όνομα συγγραφέα (παρά μόνο χρονολογία και σελίδες) αφορά κείμενο του Κ. Καστοριάδη.

κά (Μέρος ΙΙΙ) την κριτική του Καστοριάδη στο μαρξικό νόμο της πτωτικής τάσης του γενικού ποσοστού κέρδους³ [(1987), σσ. 293-306], στην οποία και συμπυκνώνεται (όπως θα απεδείκνυε μια μελέτη του συνολικού έργου του) η κλιμακωτά αναπτυσσόμενη, κατά το διάστημα 1944-64, κριτική του στη μαρξική οικονομική θεωρία⁴.

ΙΙ. Ο καστοριαδικός νόμος του περίπου σταθερού ποσοστού κέρδους

3. Σύμφωνα με τον Καστοριάδη, η μαρξική διερεύνηση των μακροχρόνιων τάσεων της διαδικασίας αναπαραγωγής του καπιταλιστικού συστήματος έγκειται στη λογική παραγωγή των ακόλουθων τριών «νόμων», οι οποίοι διέπουν τη διαδικασία αυτή και (ταυτόχρονα) θεμελιώνουν τη θεωρία των κρίσεων (υπερπαραγωγής / υπερσυσσώρευσης) του εν λόγω συστήματος παραγωγής⁵:

N_1 . Αύξηση του ποσοστού υπεραξίας m' :

$$m' \equiv m/v \quad (1)$$

όπου m η υπεραξία και v το μεταβλητό κεφάλαιο.

N_2 . Αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου E :

$$E \equiv (K/v) \equiv (K/L)(L/v) \equiv Q(1 + m') \quad (2)$$

όπου K το σταθερό κεφάλαιο, L η χρησιμοποιηθείσα για την παραγωγή του ακαθάριστου προϊόντος του συστήματος ποσότητα άμεσης (ζωντανής) εργασίας⁶, η οποία, ως γνωστόν, ταυτίζεται με την αξία του αντίστοιχου καθαρού προϊόντος του συστήματος:

$$L \equiv m + v \quad (3)$$

και $Q \equiv K/L$, η σύνθεση της χρησιμοποιούμενης εργασίας, η οποία προφανώς ταυτίζεται με το αντίστροφο της λεγόμενης παραγωγικότητας του κεφαλαίου (: αξία καθαρού προϊόντος προς το σταθερό κεφάλαιο).

N_3 . Μείωση του ποσοστού κέρδους r :

$$r \equiv m / (K + v) \equiv m' / (E + 1) \Rightarrow$$

$$r \equiv m' / [Q(1 + m') + 1] \equiv (m' R) / (1 + m' + R) \quad (4)$$

όπου R η τιμή που λαμβάνει το ποσοστό κέρδους, όταν το πραγματικό ωρομίσθιο λάβει την τιμή μηδέν (συνεπώς η μέγιστη δυνατή τιμή του ποσοστού κέρδους). Προφανώς ισχύει και: $R \equiv 1/Q$.

4. Ωστόσο, σύμφωνα πάντα με τον Καστοριάδη (1985), η λογική παραγωγή των εν λόγω «νόμων» είναι ενδογενώς (κατ' αρχάς) ασυνεπής: «... από θεωρητική άποψη το [μαρξικό οικονομικό -Θ.Μ.] σύστημα είναι παραπάνω από ατελές, ασυνάρτητο, βασισμένο σε αντιφατικά αξιώματα, γεμάτο από λανθασμένους συλλογισμούς (σ. 29)... οι κεντρικές μεταβλητές του συστήματος —πάλη των τάξεων, ρυθμός και φύση τεχνικής προόδου— είναι από την ουσία τους ακαθόριστες και μη καθορίσιμες· πράγμα που έχει σαν συνέπεια τόσο την αδυναμία καθορισμού του ποσοστού εκμετάλλευσης, όσο και την αδυναμία να φτάσει κανείς σε μια μέτρηση του κεφαλαίου, που να έχει μια πραγματική σημασία (σ. 33)... Τέλος η μεγάλη χίμαιρα, το τέρας του Λόγχης της οικονομικής θεωρίας του Μαρξ, “η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους”, φαίνεται καθαρά σαν η κατάληξη μιας σειράς λαθμενών συλλογι-

σμών (deductions) που ξεκινούσαν από ασυνάρτητες υποθέσεις και, από κάθε άποψη, τελείως στερημένες σημασίας (σσ. 30-1)». Ειδικότερα, οι εν λόγω θέσεις θεμελιώνονται ως εξής:

Α. Όπως εύκολα αποδεικνύεται (βλ. και το Μέρος ΙΙΙ της παρούσης, §6) το m' εξαρτάται μονοσήμαντα από την παραγωγικότητα της εργασίας (στους κλάδους παραγωγής των μισθιακών εμπορευμάτων) και από το πραγματικό ωρομίσθιο. Κάθε αύξηση της εν λόγω παραγωγικότητας τείνει να αυξήσει το m' , ενώ κάθε αύξηση του πραγματικού ωρομισθίου τείνει να το μειώσει. Δεδομένου ότι «η παραγωγικότητα της εργασίας αυξάνεται σταθερά στον καπιταλισμό» [(1987), σ. 294. Γιατί; -Θ.Μ.], ο N_1 θα ήταν πάντοτε ορθός εάν το πραγματικό ωρομίσθιο ήταν διαχρονικά αμετάβλητο. Ωστόσο, «οι αγώνες της εργατικής τάξης έχουν καταφέρει να ανεβάσουν, με την πάροδο του χρόνου, το επίπεδο ζωής των εργατών ή [ισοδύναμα -Θ.Μ.] την “αξία” της εργασιακής δύναμης» (ό.π., σ. 295), και συνεπώς ο «συνολογισμός καταρρέει» (από εδώ και τα περι ακαθοριστίας του m').

Β. Δεδομένου ότι: α) στον καπιταλισμό η τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου αυξάνεται συνεχώς (ό.π., σ. 295. Γιατί; -Θ.Μ.), β) το Ε εξαρτάται [βλ. σχέση (2) της παρούσης] αφενός μεν από το Q, το οποίο εξαρτάται (με τη σειρά του) από την παραγωγικότητα της εργασίας (στους κλάδους παραγωγής μέσων παραγωγής) και από την τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου, αφετέρου δε από το m' (για το οποίο ισχύει ό,τι ελέγχθη προηγουμένως), έπεται ότι η εξέλιξη της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου είναι a priori άγνωστη. Πάντως, ο Καστοριάδης διατείνεται (χωρίς καμιά απόδειξη) ότι στην εμπειρική πραγματικότητα το Ε «παράμενει χοντρικά σταθερό» (ό.π., σ. 296).

Γ. Δεδομένου, λοιπόν, ότι τόσο ο N_1 όσο και ο N_2 είναι εξαιρετικά ελεγχόμενοι (εάν δεν είναι αερολογίες), έπεται ότι τίποτε δεν μπορεί να εγγυηθεί την ορθότητα του N_3 . Μάλιστα αποδεικνύεται αλγεβρικά (ό.π., σσ. 298-301) ότι ακόμα και σε συνθήκες ισχύος των N_1 , N_2 , το ποσοστό κέρδους ενδέχεται να αυξάνεται. Επομένως: «Γίνεται πια ολοφάνερο γιατί όλες οι συζητήσεις σχετικά με την πτώση του ποσοστού του κέρδους είναι άχρηστες φλιναρίες. Ο λόγος είναι ότι όλα εξαρτώνται από τις αριθμητικές τιμές των διάφορων παραμέτρων [του υποδείγματος που χρησιμοποιήθηκε για την αποδεικτική διαδικασία -Θ.Μ.], για τις οποίες δεν μπορούμε να προδικάσουμε τίποτε» (ό.π., σ. 301). Πάντως, ο Καστοριάδης διατείνεται περαιτέρω (χωρίς καμιά απόδειξη) ότι, αν οι αριθμητικές τιμές των παραμέτρων του υποδείγματός του προσεγγίσουν τις αντίστοιχες εμπειρικά ισχύουσες τιμές και εάν επιπλέον ληφθεί υπόψη η εμπειρικά παρατηρούμενη άνοδος του πραγματικού ωρομισθίου (το οποίο στο υπόδειγμά του είχε, προκειμένου να εξασφαλιστεί η ισχύς του N_1 , θεωρήσει αμετάβλητο), τότε το θεωρητικό του αποτέλεσμα θα συνιστούσε μια πολύ καλή προσέγγιση της εμπειρικής πραγματικότητας: «αν εξαιρέσουμε τις βραχυπρόθεσμες διακυμάνσεις, το ποσοστό κέρδους μένει ουσιαστικά σταθερό» (ό.π., σ. 301). Υπό μια έννοια, επομένως, η επί είκοσι χρόνια διεξαχθείσα έρευνα δεν κατέληξε στη ριζική κριτική της μαρξικής οικονομικής θεωρίας, αλλά απλώς και μόνο στην ακόλουθη ανασκευή του N_3 : Εάν οι αγώνες της εργατικής τάξης δεν είχαν καταφέρει να ανεβάσουν το επίπεδο ζωής των εργατών, τότε το ποσοστό κέρδους θα εμφάνιζε ισχυρά ανοδική τάση. Αλλά οι αγώνες αυτοί το έχουν καταφέρει και σ' αυτό ακριβώς οφείλεται η εμπειρικά παρατηρούμενη σταθερότητα του ποσοστού κέρδους. Εν γένει, λοιπόν, στα πλαίσια μιας —κατά το μάλλον ή ήττον— συνεκτικής απεικόνισης του καπιταλιστικού συστήματος, θα πρέπει «η υπεραξία, οι μισθοί

και το απόθεμα του κεφαλαίου να είναι όλα εκθετικές συναρτήσεις του χρόνου, όπου [δηλαδή -Θ.Μ.] τα ποσοστά της αύξησής τους να είναι της ίδιας τάξης —έτσι ώστε να μην μπορεί να υπάρξει ούτε αύξηση του ποσοστού της εκμετάλλευσης, ούτε άνοδος της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, ούτε πτώση του ποσοστού κέρδους» (ό.π., σ. 302).

Δ. Επειδή, τέλος, οι τρεις «νόμοι» αποτελούν τη θεωρητική βάση της μαρξικής θεωρίας των κρίσεων (υπερπαραγωγής/υπερσυσσώρευσης), έπεται ότι η μαρξική οικονομική θεωρία —δεν είναι μόνο λογικά ασυνεπής και εμπειρικά λαθεμένη (γεγονός που εξάγεται από τα προηγούμενα), αλλά και— στερείται οικονομικού και πολιτικού νοήματος: «Πράγματι η αύξηση της εκμετάλλευσης και η άνοδος της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου οδηγούν και οι δύο σε μια σχετική ή απόλυτη μείωση της μάζας των μισθών, συνεπώς και της ζήτησης αγαθών κατανάλωσης παράλληλα με την αύξηση της παραγωγής αυτών των αγαθών, συνεπώς στην υπερπαραγωγή· και στην επόμενη κρίση το ποσοστό της εκμετάλλευσης έχει αυξηθεί στο μεταξύ και η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου αυξάνεται —πράγμα που κάνει το ξεπέρασμα της κρίσης πιο δύσκολο. Αυτές οι τάσεις [δηλ. οι τρεις «νόμοι» - Θ.Μ.] όμως είναι επίσης πιο σημαντικές από τις κρίσεις υπερπαραγωγής γιατί εκφράζουν την “έλλειψη δυνατοτήτων” του καπιταλισμού. Η παραγωγή δεν μπορεί να αυξάνεται απεριόριστα, ενώ η τελική ζήτηση αντικειμένων κατανάλωσης σταματά ως συνέπεια της αύξησης του ποσοστού της εκμετάλλευσης. Η συσσώρευση δεν μπορεί να συνεχιστεί δίχως να επιβραδύνεται, όσο η πηγή της, ο όγκος των κερδών, πέφτει σχετικά με τον όγκο του κεφαλαίου. Ο καπιταλισμός, τέλος, δεν μπορεί [παρά - Θ.Μ.] να συνεχίζει να προλεταριοποιεί την κοινωνία και ταυτόχρονα να καταδικάζει μια αυξανόμενη μάζα προλεταρίων στην ανεργία, όπως το θέλει ο νόμος της ανόδου της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου και της αύξησης του εφεδρικού βιομηχανικού στρατού που την ακολουθεί. Αυτή η έλλειψη δυνατοτήτων είναι ωστόσο φανταστική [διότι έχει ήδη αποδειχτεί ότι οι «μαρξικοί νόμοι» είναι λαθεμένοι - Θ.Μ.] (ό.π., σσ. 211-2)... Μήπως αυτό [δηλ. η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους - Θ.Μ.] θα έτεινε, όπως υποστηρίζεται μερικές φορές, στην επιβράδυνση της συσσώρευσης και επομένως [στην επιβράδυνση - Θ.Μ.] της επέκτασης της καπιταλιστικής παραγωγής; Αλλά κι αν συνέβαινε αυτό: και λοιπόν; Πότε και πόσο; Και τι αντίκρισμα έχει αυτή η ιδέα σ’ έναν κόσμο όπου, όχι για μια ή για δύο χρονιές, μα για όλο το τελευταίο τέταρτο του αιώνα η παραγωγή αυξάνεται μ’ ένα ποσοστό που δε θα μπορούσαν ούτε να το ονειρευτούν στην ανθηρή νιότη του καπιταλισμού; Και αν αυτός ο “νόμος” ίσχυε, γιατί να πάψει να ισχύει και στο σοσιαλισμό;» (ό.π., σ. 303).

III. Κριτική της «κριτικής»

5. Θα αποδείξουμε αναλυτικά ότι εντός της καστοριαδικής κριτικής το ορθό είναι μια «στιγμή» του εσφαλμένου: η εν λόγω κριτική είναι θεμελιωμένη στην άγνοια, την παρανόηση και, τελικά, οδηγεί στην ολοκληρωτική διαστρέβλωση της μαρξικής οικονομικής θεωρίας⁷.

Για την απόδειξη αρκεί (κατ’ αρχάς) να θεωρήσουμε το απλούστερο δυνατό οικονομικό υπόδειγμα (επί της ουσίας ταυτό με εκείνο του Καστοριάδη), δηλαδή την απεικόνιση ενός οικονομικού συστήματος, στο οποίο:

Y₁. Ισχύουν σταθερές αποδόσεις κλίμακας.

Y₂. Δεν υπάρχει πάγιο κεφάλαιο.

Y₃. Παράγεται ένα και μόνον ένα εμπόρευμα, το οποίο χρησιμοποιείται τόσο ως μέσο παραγωγής όσο και ως μέσο κατανάλωσης. Για την παραγωγή X μονάδων του εν λόγω εμπορεύματος απαιτούνται αX (προφανώς: $\alpha < 1$) μονάδες του ίδιου εμπορεύματος και βX ($=L$) μονάδες άμεσης εργασίας.

Y₄. Οι εργάτες δεν αποταμιεύουν και οι καπιταλιστές επενδύουν ένα κλάσμα s ($0 < s < 1$) των κερδών.

Y₅. Υφίσταται, σε κάθε χρονική στιγμή, πλήρης απασχόληση του κεφαλαίου.

Από τις υποθέσεις αυτές και από τις σχέσεις (1) έως (4) έπονται τα εξής:

$$m' = (\pi_e/d - 1, \pi_e = (1 - \alpha)/\beta) \quad (5)$$

$$T \equiv (\pi_e/\pi_x) = \alpha/\beta, Q \equiv K/L \equiv (1/\pi_x) \equiv T/\pi_e = \alpha/(1 - \alpha) \quad (6)$$

$$E = (\alpha/\beta)(1/d) \quad (7)$$

$$r = (\pi_e - d)/(T + d) \quad (8)$$

όπου π_e (π_x) η παραγωγικότητα της εργασίας (του κεφαλαίου), d το πραγματικό ωρομίσθιο, T η τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου.

Πρόταση 1. Έστω μορφή τεχνικής προόδου, η οποία χαρακτηρίζεται από το εξής [με $\dot{z} \equiv (dz/z)/dt$ θα συμβολίζουμε την οριακή ποσοστιαία μεταβολή στο χρόνο t ενός μεγέθους z]:

$$\dot{\pi}_e > d > 0 \quad (9)$$

Η εν λόγω μορφή συνεπάγεται τη μείωση του ποσοστού κέρδους r μόνον όταν:

$$\dot{T} > \dot{\pi}_e \Rightarrow \dot{Q} = -\dot{\pi}_x > 0 \Rightarrow \dot{E} > 0 \quad (10)$$

Απόδειξη: Από τις (1) έως (5) έπεται:

$$\dot{m}' = (\dot{\pi}_e - d) [(1 + m')/m'] \quad (11)$$

$$\dot{r} = \dot{m}' (1 + Q)/(1 + E) - [(\dot{T} - \dot{\pi}_e)E/(1 + E)] \quad (12)$$

Οι (9) και (11) σημαίνουν ότι η εν λόγω μορφή οδηγεί σε αύξηση του m' . Επομένως, για να μειούται το r , θα πρέπει να ισχύει η (10), διότι από τις (2), (9) και (12) έπεται:

$$\dot{T} < \dot{\pi}_e \Rightarrow \dot{E} \leq 0 \text{ και } \dot{r} > 0 \quad (13)$$

$$\dot{T} = \dot{\pi}_e \Rightarrow \dot{E} = 0 \text{ και } \dot{r} > 0 \quad (13a)$$

$$\dot{T} > \dot{\pi}_e \Rightarrow \dot{E} > 0 \text{ και } \dot{r} \geq 0 \quad (14)$$

Τελικά, λοιπόν, σε καθεστώς αύξησης του ποσοστού υπεραξίας και του πραγματικού ωρομισθίου, η (10) συγκροτεί την αναγκαία συνθήκη (αλλά όχι την ικανή) για την πτώση του r , η οποία λαμβανομένη υπόψη της (9) γράφεται:

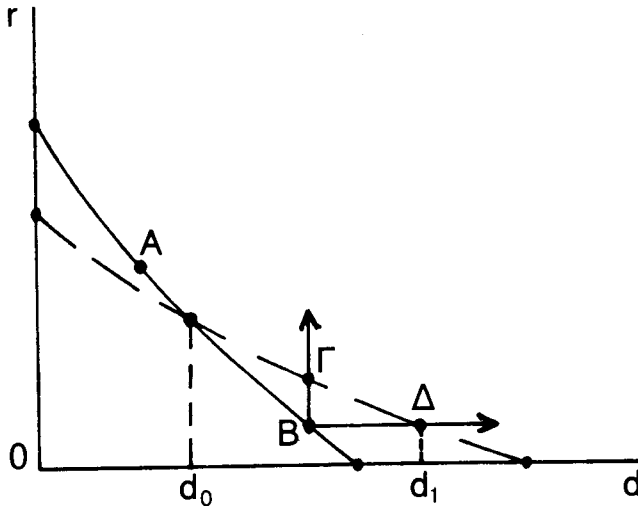
$$\dot{T} > \dot{\pi}_e > d > 0 \quad (15)$$

Από την (8) έπεται ότι, δεδομένων των τεχνικών συνθηκών παραγωγής (ήτοι του ζεύγους: α, β), το σύστημα χαρακτηρίζεται από μια γνησίως φθίνουσα και κυρτή καμπύλη $r-d$, η οποία τέμνει τον άξονα των d στο σημείο $(\pi_e, 0)$ και τον άξονα των r στο σημείο $(0, \pi_x)$. Έστω, τώρα, ότι, συνεπεία τεχνικής προόδου, εμφανίζεται μια νέα μέθοδος παραγωγής (ήτοι ένα νέο ζεύγος: α^*, β^*), η οποία σε σχέση με την αρχική συνεπάγεται την αύξηση του π_e και τη μείωση του π_x [πληροί, δηλαδή, τη (10)]:

Πρόταση 2. Έστω μια νέα μέθοδος παραγωγής⁸, η οποία αυξάνει το π_e και μειώνει το

π_x . Α priori δεν είναι βέβαιο ότι η νέα μέθοδος θα χρησιμοποιηθεί πράγματι. Εάν, όμως, χρησιμοποιηθεί, τότε ενδέχεται να συνδυάζεται με τη μείωση του r .

Απόδειξη: Η σχετική θέση των καμπυλών r - d που αντιστοιχούν στην αρχική και στη νέα μέθοδο απεικονίζεται στο ακόλουθο Σχήμα 1 (η διακεκομμένη γραμμή αντιστοιχεί στη νέα μέθοδο)⁹:

Σχήμα 1

Χωρίς βλάβη της γενικότητας, διακρίνουμε τις ακόλουθες δυνατές περιπτώσεις:

Α. Το σύστημα βρίσκεται αρχικά στο σημείο A του σχήματος:

α) Το d δε μεταβάλλεται: οι καπιταλιστές δε θα εισάγουν τη νέα μέθοδο, διότι συνεπάγεται την πτώση του r . Τελικά, λοιπόν, το r δε μεταβάλλεται.

β) Το d μειώνεται: η νέα μέθοδος δε θα εισαχθεί. Καίτοι η εισαγωγή της συνεπάγεται την αύξηση του r , η χρήση της αρχικής συνεπάγεται μια ακόμα μεγαλύτερη αύξηση του r . Τελικά, λοιπόν, το r θα αυξηθεί.

γ) Το d αυξάνεται, αλλά παραμένει μικρότερο του d_0 : το r θα μειωθεί, αλλά η μέθοδος δε θα μεταβληθεί. Διότι η εισαγωγή της νέας μεθόδου θα οδηγούσε σε μια ακόμα μεγαλύτερη μείωση του r .

δ) Το d αυξάνεται και γίνεται ίσο με το d_0 : το r θα μειωθεί, ενώ είναι αδιάφορο για τους καπιταλιστές ποια από τις δύο μεθόδους θα χρησιμοποιήσουν. Σε αυτό το ύψος του πραγματικού ωρομισθίου, οι δύο μέθοδοι είναι εξίσου κερδοφόρες.

ε) Το d αυξάνεται και γίνεται μεγαλύτερο του d_0 : το r θα μειωθεί και η νέα μέθοδος θα εισαχθεί αναγκαστικά, ακριβώς επειδή η εισαγωγή της αντισταθμίζει εν μέρει τη μείωση του r . Φυσικά, οι εν λόγω μεταβολές (του r και της μεθόδου) δε συνδυάζονται αναγκαστικά με ένα αυξανόμενο m' [αυτό εξαρτάται, δεδομένης της αύξησης του π_e , από την αύξηση του d . Βλ. σχέση (11)].

B. Το σύστημα βρίσκεται *αρχικά* στο σημείο *B* του σχήματος:

α) Είναι εμφανές ότι το σύστημα δύναται, συνεπεία της τεχνολογικής προόδου, να «μετακινηθεί» σε οποιοδήποτε σημείο εντός της γραμμής ΓΔ. Δηλαδή, να χαρακτηρίζεται από συγκριτικά υψηλότερα γ και d .

β) Για να μειωθεί το γ πρέπει το d να υπερβεί την τιμή d_1 . Φυσικά οι εν λόγω μεταβολές (του γ και της μεθόδου) δε συνδυάζονται αναγκαστικά με ένα αυξανόμενο m' .

ό.ε.δ.

Όταν ενέχουν ένα αυξανόμενο m' , οι υποπεριπτώσεις δ, ε της Α και β της Β δείχνουν τότε ακριβώς (δηλ. υπό ποιους πρόσθετους όρους) η αναγκαία για την πτώση του γ συνθήκη (10) μετατρέπεται σε ικανή. Τέλος, η ύπαρξη της υποπερίπτωσης α της Β εκφράζει επακριβώς το γεγονός ότι η συνθήκη (15) είναι απλώς η αναγκαία για την πτώση του γ συνθήκη.

Πρόταση 3. Δύναται να θεωρηθεί ότι η συνθήκη (15) εκφράζει, σε τελική ανάλυση, την ύπαρξη των ακόλουθων δομικών σχέσεων του συστήματος:

$$\pi_\epsilon = d^\gamma, \gamma > 1, d > 1 \quad (16)$$

$$\pi_\epsilon = T^\delta, 0 < \delta < 1 \quad (17)$$

όπου γ, δ σταθερές. Τέλος, η (17) συνεπάγεται την περαιτέρω ταυτοποίηση των παραμέτρων α, β (ήτοι της *τεχνολογίας* που έχουν οι καπιταλιστές στη διάθεσή τους).

Απόδειξη. Πράγματι, οι (16), (17) είναι συμβατές με τη (15) (χωρίς, όπως εύκολα διαπιστώνεται, να συνιστούν τις μόνες συμβατές—μάλλον—οι απλούστερες δυνατές), διότι απ' αυτές έπεται:

$$\dot{\pi}_\epsilon = \gamma \dot{d} = \delta \dot{T} \quad (18)$$

Παράλληλα, από τις (5), (6), (17), έπεται:

$$\beta = [(1 - \alpha)/\alpha^\delta]^\epsilon \quad (19)$$

όπου $\epsilon \equiv 1/(1 - \delta)$. Περαιτέρω, επειδή: α) αυξανόμενου του α το π_ϵ μειούται, β) το α πρέπει να είναι πάντα μικρότερο της μονάδας (προκειμένου να παράγεται ένα θετικό καθαρό προϊόν), γ) η (15) ενέχει τη μείωση του π_ϵ , έπεται ότι η συνάρτηση $\alpha(t)$ δε δύναται να έχει οποιαδήποτε μορφή¹⁰. Ωστόσο, είναι η εκάστοτε μορφή της, σε συνδυασμό με τις τιμές των παραμέτρων γ, δ , ό,τι καθορίζει την ακριβή εξέλιξη του γ στο χρόνο, διότι από τις (8), (16), (17), (19), έπεται:

$$1 + r(t) = (1 + T^\zeta) / (1 + T^\eta) \quad (20)$$

όπου:

$$T \equiv T(t) = [a(t) / (1 - a(t))]^\epsilon \quad (21)$$

και $\zeta \equiv \delta - 1$, $\eta \equiv (\delta/\gamma) - 1$. Σε κάθε περίπτωση πάντως [δηλαδή ανεξάρτητα από το εάν η $r(t)$ είναι αύξουσα, φθίνουσα ή παρουσιάζει ακρότατα], είναι εμφανές ότι ενέχεται, του t τείνοντος στο άπειρο, ένα άνω φράγμα για το T και, συνεπώς, ένα κάτω φράγμα για το συνεχώς μειούμενο π_ϵ και ένα φράγμα (άνω ή κάτω) για το γ .

Τέλος, ονομάσαμε τις σχέσεις (16), (17), *δομικές*, γιατί είναι ακριβώς στη βάση αυτών των σχέσεων, οι οποίες συνδέουν τα d, π_ϵ, T (δηλαδή τα «υποκειμενικά» και «αντικειμενικά» δεδομένα του συστήματος), που όλη η προηγηθείσα διερεύνηση (φορμαλιστική και φαινομενικά αυθαίρετη) αποκτά σαφές οικονομικό περιεχόμενο: Κάθε αύξηση του πραγματικού ωρομισθίου συνεπάγεται *ceteris paribus* την πτώση του ποσοστού κέρδους. Σ' αυτή τη

διαγραφόμενη πτώση του r , το μόνο που μπορούν να αντιπαραθέσουν οι καπιταλιστές είναι μια αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας (διά της εισαγωγής μιας νέας μεθόδου παραγωγής), η οποία μάλιστα θα πρέπει ποσοστιαία να υπερβαίνει την αύξηση του d (διότι μόνο τότε αυξάνεται το m' και, *ceteris paribus*, συνεπώς το r). Εάν, όμως, η αύξηση του π_e προϋποθέτει μια ποσοστιαία υψηλότερη αύξηση του T [δηλαδή εάν ισχύει η (17) ή κάποια παραλλαγή αυτής], τότε το Q αυξάνεται και ενδέχεται το συνολικό αποτέλεσμα να είναι η πτώση του r . Αντιστρόφως ειπωμένο: κάθε παρατηρούμενη, σε καθεστώς αύξησης του d και του m' , πτώση του r δεν αντανακλά παρά την ύπαρξη αντίφασης ανάμεσα στο σκοπό των καπιταλιστών (: διαρκής αύξηση του r) και το αντίστοιχο μέσο που έχουν στη διάθεσή τους (: μέθοδοι παραγωγής που αυξάνουν το π_e , αλλά μειώνουν το π_k). Αντίφαση, η οποία ενεργοποιείται σε κάθε αύξηση του d και που ενδέχεται, μάλιστα, να οξύνεται κατά μήκος των διαδοχικών αυξήσεων του μεγέθους αυτού.

ό.ε.δ.

Πρόταση 4. Κάθε πτώση του r [δηλαδή όχι μόνο η λογικά αναγόμενη στη (15), αλλά και μία που, για παράδειγμα, ανάγεται σε μειούμενο m'] δε συνεπάγεται αναγκαστικά τη μείωση του ποσοστού μεγέθυνσης του συστήματος.

Απόδειξη. Εάν συμβολίσουμε με I την καθαρή επένδυση του συστήματος και με U το υπερπροϊόν του, τότε ισχύει (βλ. $Y_3 - Y_5$):

$$\begin{aligned} I &= sU = s[(1 - \alpha - d\beta)]X \Rightarrow \\ g &= sr \Rightarrow \\ \dot{g} &= \dot{s} + \dot{r} \Rightarrow \\ \dot{r} &< 0 \Rightarrow \dot{g} < \dot{s} \end{aligned} \quad (22)$$

όπου g το ποσοστό μεγέθυνσης του κεφαλαίου του συστήματος. Ως εκ τούτου, ένα μειούμενο r δύναται να συνδυάζεται με ένα αυξανόμενο g , ενώ ταυτόχρονα μόνο ένα σταθερό ποσοστό επισώρευσης s συνεπάγεται αναγκαστικά ένα μειούμενο g . Παράλληλα, ένα μειούμενο r και ένα σταθερό g ενέχουν ένα αυξανόμενο s . Τελικά, λοιπόν, σε ένα σύστημα, του οποίου το κεφάλαιο μεγεθύνεται με όλο και υψηλότερους ρυθμούς, η πτώση του r ενέχει, απλώς και μόνον, ότι το ποσοστό αύξησης του s υπερβαίνει το ποσοστό αύξησης του g .

ό.ε.δ.

Στη βάση των Προτάσεων 1-4 είμαστε, πλέον, σε θέση να συμπεράνουμε το εξής:

Πόρισμα. Έστω ένα σύστημα, το οποίο περιγράφεται από τις υποθέσεις Y_1 - Y_5 και στο οποίο:

- α) Οι εργαζόμενοι είναι σε θέση να αυξάνουν διαχρονικά το πραγματικό ωρομίσθιο.
- β) Οι καπιταλιστές είναι σε θέση να αυξάνουν την παραγωγικότητα της εργασίας ποσοστιαία περισσότερο από όσο αυξάνεται το πραγματικό ωρομίσθιο.
- γ) Κάθε ποσοστιαία αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας προϋποθέτει μια ποσοστιαία υψηλότερη αύξηση της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου.
- δ) Κάθε αύξηση της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου προϋποθέτει μια αύξηση του ποσοστού επισώρευσης των καπιταλιστών (στο σημείο αυτό εισάγουμε, δηλαδή, μια επιπλέον δομική σχέση στο υπόδειγμα, την οποία όμως —προκειμένου να μην επιβαρύνουμε περαιτέρω την ανάλυση— δεν εξειδικεύουμε αλγεβρικά¹¹).
- ε) Το ποσοστό μεγέθυνσης του κεφαλαίου αυξάνεται διαχρονικά.

Δεδομένων αυτών, κάθε παρατηρούμενη πτώση του ποσοστού κέρδους: οφείλεται στο σημείο γ, προξενείται από το σημείο α και ενέχει ένα αυξανόμενο ποσοστό επισώρευσης των καπιταλιστών, του οποίου, μάλιστα, το ποσοστό αύξησης υπερβαίνει το ποσοστό αύξησης του ποσοστού μεγέθυνσης του κεφαλαίου του συστήματος. Διαφορετικά ειπωμένο: μόνο μέσω αυξήσεων του s που υπερβαίνουν ποσοστιαία (σε κάθε χρονική στιγμή) τις αυξήσεις του g , οι καπιταλιστές μπορούν να εξασφαλίζουν, μέσω αυξήσεων του T , τέτοιες αυξήσεις του π_c , οι οποίες (μέσω των επακόλουθων αυξήσεων του m') αντισταθμίζουν (εν μέρει) τις προκαλούμενες από τις αυξήσεις του d μειώσεις του r .

6. Είναι αυτονόητο ότι όποιος έχει ενδιαφερθεί για το μαρξικό νόμο ειδικά και τη μαρξική θεωρία γενικά (και όχι για τον εντυπωσιασμό αδαών) θα έχει κάνει τον κόπο να ξεφυλλίσει τον IIIο τόμο του *Κεφαλαίου* (τουλάχιστον). Έτσι δε θα του έχει διαφύγει, αφενός μεν, ότι στη μέση περίπου του 3ου Κεφαλαίου ο Marx σημειώνει: «Το ποσοστό κέρδους είναι μια συνάρτηση με πολλές μεταβλητές, και αν θέλουμε να μάθουμε, πώς οι μεταβλητές αυτές επιδρούν στο ποσοστό του κέρδους, πρέπει να εξετάσουμε με τη σειρά την ξεχωριστή επίδραση της καθεμιάς απ' αυτές, αδιάφορο αν μια τέτοια μεμονωμένη επίδραση ... είναι από οικονομική άποψη παραδεκτή ή όχι» [υπογρ. -Θ.Μ.], αφετέρου δε ότι με μια υποσημείωσή του, στο τέλος του ίδιου κεφαλαίου, ο Engels διευκρινίζει: «Στα χειρόγραφα υπάρχουν και άλλοι πολύ διεξοδικοί υπολογισμοί σχετικά με τη διαφορά ανάμεσα στο ποσοστό υπεραξίας και στο ποσοστό κέρδους, που παρουσιάζει λογίων-λογίων ενδιαφέρουσες ιδιομορφίες... Οι κινήσεις αυτές μπορούν να παρασταθούν επίσης με καμπύλες. Παραιτούμαι από την παράθεση τούτου του υλικού, γιατί έχει μικρότερη σημασία για τους άμεσους σκοπούς τούτου του Βιβλίου, και γιατί εδώ αρκεί να επιστηθεί απλώς η προσοχή σ' αυτό, εκείνων των αναγνωστών που θα θελήσουν να μελετήσουν παραπέρα αυτό το σημείο» [υπογρ. -Θ.Μ.].

Προφανώς, και σε συνδυασμό με την προηγηθείσα διερεύνηση στο σύνολό της, οι εν λόγω παρατηρήσεις των Marx-Engels δεν είναι άνευ σημασίας για κριτικές της μαρξικής θεωρίας à la Καστοριάδη:

A. Ενώ αρκετοί πριν απ' αυτόν (π.χ. Robinson, Sweezy) ισχυρίστηκαν ότι ο μαρξικός νόμος θεμελιώνεται ταυτολογικά στις υποθέσεις περί ενός σταθερού m' και ενός αυξανόμενου E , ο Καστοριάδης επιχείρησε να αποδείξει ότι θεμελιώνεται σε αντιφατικές, μη έχουσες οικονομική σημασία υποθέσεις και σε σειρά λαθεμένων συλλογισμών. Οι κριτικές αυτές, χωρίς να απαιτείται καμιά περαιτέρω συζήτηση, δεν μπορεί παρά να είναι άνευ αντικειμένου: ο Marx, όπως είδαμε, είχε προκαταρκτικά διερευνήσει το r ως «συνάρτηση πολλών μεταβλητών» και, μάλιστα, είχε πραγματευθεί (και) a priori μη οικονομικά σημαντικές επιδράσεις. Στο βαθμό, λοιπόν, που η αναλυτική διάσταση του ζητήματος ήταν εκ των προτέρων λυμένη [βλ. και Μαρξ (1987), σσ. 305-6], σε κάτι διαφορετικό (πλην ταυτολογίων και ανοησιών) θα πρέπει να έγκειται ο μαρξικός νόμος.

B. Διαμέσου μιας εμμενούς κριτικής πραγμάτευσης του *Κεφαλαίου* και των *Grundrisse* μπορεί να αποδειχτεί, όπως και έχει αποδειχτεί με τη μέγιστη δυνατή ακρίβεια και πληρότητα από τον Σταμάτη [1993 (1977), 1986, 1988], ότι ο μαρξικός νόμος δεν είναι ουσιαστικά παρά το εξαγόμενο από τις Προτάσεις 1-4 της παρούσης *Πόρισμα*.

Ο Καστοριάδης, λοιπόν, εφάρμοσε (ηθελήμενα ή μη, δεν μπορούμε να το γνωρίζουμε)

στο θεωρητικό πεδίο (δηλαδή κατά τη διένεξή του με τη μαρξική θεωρία) μια τακτική, η οποία —απ' ό,τι ειχάζουμε— του ήταν ιδιαίτερα απεχθής στο πολιτικό: τη ραχοσιανή («του σαλαμιού»). Αφού πρώτα αποσύνθεσε το νόμο στις επιμέρους προϋποθέσεις του N_1 , N_2 (τις οποίες, όπως θα δούμε, κατανόησε, επιπροσθέτως, εσφαλμένα), εν συνεχεία τις παρουσίασε ως λογικά ανεξάρτητες τόσο μεταξύ τους όσο και από τον ίδιο το νόμο. Κατ' αυτόν και μόνο τον τρόπο στάθηκε δυνατό, αφενός μεν να καταρρίψει (πράγματι) με επιχειρήματα της μιας σελίδας τους δύο από τους τρεις «νόμους», αφετέρου δε να εκθέσει το μαρξικό νόμο ως N_3 «νόμο», τον οποίο πλέον (και δικαίως) μόνο μη γνωρίζοντες ανάγνωση μπορούν να τον πάρουν στα σοβαρά¹². Ειδικότερα:

α) Η αύξηση του m' είναι, σύμφωνα με τον *Marx*, το εγγυημένο από την ύπαρξη κατάλληλων μεθόδων παραγωγής (δηλαδή τέτοιων που: $\dot{p}_e > \dot{d}$) αποτέλεσμα της αντίδρασης των καπιταλιστών στην αύξηση του d . Έτσι δεν υφίσταται μαρξικός νόμος N_1 και α fortiori η αύξηση του m' δε θεμελιώνεται (από τον *Marx*) σε ένα σταθερό d . Τέλος, μιλώντας ανεξάρτητα από τον *Marx*, οι καπιταλιστές δεν πρόκειται να εισαγάγουν μέθοδο που αυξάνει το m' , εάν υπάρχει κάποια άλλη που μειώνει το m' , αλλά αυξάνει συγκριτικά το r .

β) Η αύξηση του E είναι, σύμφωνα με τον *Marx*, αποτέλεσμα του γεγονότος ότι οι προσιδιάζουσες στον αναπτυσσόμενο καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής μέθοδοι παραγωγής (και γι' αυτό ακριβώς τις ονομάζει «ειδικά καπιταλιστικές μεθόδους παραγωγής») συνεπάγονται την αύξηση του Q σε κάθε αναγκαία πραγματοποιούμενη (συνεπεία της αύξησης του d) αύξηση του p_e ($\dot{T} > \dot{p}_e > 0$). Έτσι δεν υφίσταται, γενικά και αόριστα, μαρξικός νόμος N_2 . Επιπλέον, όπως δείχνουν οι (13), (13α), το E ενδέχεται να αυξάνεται εάν $\dot{T} < \dot{p}_e$, και αυξάνεται οπωσδήποτε εάν $\dot{T} = \dot{p}_e$.

γ) Δεν υφίσταται μαρξικός νόμος N_3 . Υφίσταται, όμως, μια λογικά συνεκτική και οικονομικά σημαντική (όπως αποδείξαμε) μαρξική ανάλυση εκείνου του τρόπου παραγωγής, του οποίου η τεχνική βάση συγκροτείται από την ύπαρξη «ειδικά καπιταλιστικών μεθόδων παραγωγής» (και γι' αυτό ακριβώς ορίζεται από τον *Marx* ως «ειδικά καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής»), που συμπυκνώνεται στον ακόλουθο νόμο (απαλείφουμε, πλέον, ορισμένους ενδιάμεσους συλλογισμούς): στον εν λόγω τρόπο παραγωγής, συνεπεία ακριβώς των υπαρχουσών μεθόδων παραγωγής επί των οποίων αυτός εδράζεται, οι για τη συνεχή αύξηση του ποσοστού υπεραξίας επαρκείς αυξήσεις της παραγωγικότητας της εργασίας προϋποθέτουν τη διαρκή αύξηση της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου και της σύνθεσης της χρησιμοποιούμενης εργασίας. Επειδή, όμως, η διαρκής αύξηση της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου προϋποθέτει τη διαρκή αύξηση του ποσοστού επισώρευσης (το οποίο ποσοστό δεν μπορεί, βέβαια, να υπερβεί τη μονάδα), επειδή, παράλληλα, ο ρυθμός αύξησης του ποσοστού υπεραξίας τείνει να είναι μικρότερος από το ρυθμό αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας [βλ. σχέση (11) και αναλυτικά Σταμάτης (1993), σσ. 90-92] και επειδή, συνεπώς, η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου τείνει να αυξάνεται ποσοστιαία περισσότερο από όσο αυξάνεται ποσοστιαία το ποσοστό υπεραξίας [βλ. σχέση (7)], έπεται ότι στον εν λόγω τρόπο παραγωγής το αυξανόμενο ποσοστό υπεραξίας εκφράζεται με ένα μειούμενο ποσοστό κέρδους.

δ) Είναι, περαιτέρω, εμφανές ότι ο Καστοριάδης δεν κατανόησε σε ποιο ζήτημα επέλεξε να υπερβεί τη μαρξική θεωρία, διότι στα δύο από τα τρία (αντι-) παραδείγματα που κατα-

σχεύαζε ισχύει (σε όλα προκύπτει $\dot{r} > 0$, με $\dot{d} = 0$) : $\dot{T} = \dot{p}_r > 0$, ενώ μόνο στο τρίτο ικανοποιείται η αναγκαία για την πτώση του r συνθήκη (10). Αλλά και στο πλαίσιο αυτού, προφανώς, υφίστανται ποσοστιαίες αυξήσεις του d ή/και του s που συνεπάγονται *ceteris paribus* την πτώση του r . Παράλληλα, στη βάση και των τριών αυτών παραδειγμάτων δε θα είχε ούτως ή άλλως κανένα απολύτως νόημα η εξαγωγή ενός μειούμενου r , διότι όταν $\dot{d} = 0$ οι καπιταλιστές δεν έχουν κανένα λόγο να εισάγουν μια τεχνική που συνεπάγεται τη μείωση του r . Έτσι, στα (αντι-) παραδείγματα αυτά η μείωση του r είναι —από σημαντική και όχι συντακτική άποψη— *a priori* αποκλεισμένη. Παραμένει, τέλος, ακατανόητο το πώς έχει υπολογιστεί αντιστοιχούσες στην εμπειρική πραγματικότητα τιμές για τα E , m' (τις οποίες εισάγει προκειμένου να κάνει την ανάλυση «ρεαλιστική») στο βαθμό, μάλιστα, που και ο ίδιος διατείνεται (σε άλλο σημείο, και όχι εντελώς εσφαλμένα όπως θα δούμε) ότι κάτι τέτοιο είναι αδύνατο [(1985), σ. 33].

ε) Τα περί «πτώσης του r στο σοσιαλισμό»¹³, όπου «η τεχνική πρόοδος θα ήταν ακόμα πιο γρήγορη» [(1987), σ. 303], δείχνουν πως δεν αντιλήφθηκε ότι το *θεμέλιο* του νόμου είναι η αντιστοιχούσα στις ειδικά καπιταλιστικές μεθόδους παραγωγής τεχνική πρόοδος και όχι η τεχνική πρόοδος γενικά.

Στο μεταξύ, όμως, απ' ό,τι υποδεικνύουν αρκετές και διαφοροποιημένες μεθοδολογικά εμπειρικές έρευνες [βλ. Σταμάτης (1993), Κεφ. 8, Intiligator (1982), σσ. 197-201, Abraham-Frois (1991), σσ. 279-308], η *θεμελιώδης για την ισχύ του νόμου μορφή* τεχνικής προόδου έδωσε, από τη δεκαετία του 1920 κι έπειτα, τη θέση της σε περιγραφόμενες από τις σχέσεις (13), (13α) μορφές τεχνικής προόδου. Έτσι, απ' αυτή τη χρονική περίοδο κι έπειτα, κάθε συστηματική πτώση του ποσοστού κέρδους δεν μπορεί παρά να προξενείται από μια —μη προσιδιάζουσα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής εν γένει, αλλά όχι και αδύνατη— πτώση του ποσοστού υπεραξίας. Διαφαίνεται, επομένως, ότι η μελλοντική σοσιαλιστική κοινωνία δε θα έχει να επιλύσει και αυτό το πρόβλημα. Στην αντίθετη περίπτωση πάντως, και εδώ είναι η διαφορά, θα το αντιμετωπίσουν (όπως και κάθε πρόβλημα) οι ίδιοι οι εργαζόμενοι συνειδητά και για λογαριασμό τους και όχι η «αόρατος χείρ».

στ) Επειδή απορρέει από την ύπαρξη συγκεκριμένης μορφής τεχνικής προόδου, ο νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους δεν έχει, όπως το αποδεικνύει η *Πρόταση 4*, αυτός *καθ'αυτός* ουδεμία σχέση με το ζήτημα των κρίσεων¹⁴ [αναλυτικά: Σταμάτης (1993), Κεφ. 5, 10, (1988), Μοσκόβσκα (1988), Κεφ. 4, 6]. Το φαινόμενο των κρίσεων παράγεται στη βάση της θεμελιώδους αντίφασης του συστήματος (η οποία, σε αντίθεση μ' αυτή επί της οποίας παράγεται η πτώση του ποσοστού κέρδους, δεν είναι —ούτε λογικά ούτε ιστορικά— απαλειψίμη), που ορίζεται ως αντίφαση ανάμεσα στην αναγκαιότητα της αναπαραγωγής του ως συστήματος στοιχειακού χαρακτήρα (που σημαίνει: σχετικά αυτόνομες επιχειρήσεις καθορίζουν το τι και το πώς θα παράγουν, ούτως ώστε να μεγιστοποιήσουν το προσδοκώμενο ποσοστό κέρδους τους) και στην αναγκαιότητα της αναπαραγωγής του ως συγκροτημένης κοινωνίας (που σημαίνει: ταυτόχρονη αναπαραγωγή του ως οικονομικής, δικαιοπολιτικής και ιδεολογικής δομής). Ως εκ τούτου, η σύνδεση και, εν συνεχεία, αποσύνδεση των δύο ζητημάτων που επιχείρησε ο Καστοριάδης (βλ. §4, της παρούσης, σημείο Δ. Ο αναγνώστης θα επισήμανε εξαρχής ότι η τοποθέτησή του ήταν στο σημείο αυτό αμφιλεγόμενη) στερείται περιεχομένου: δεν είναι ούτε ορθή ούτε εσφαλμένη, αλλά α-νόητη.

Δίχως να επιμείνουμε, στο σημείο αυτό απαιτείται να διευκρινίσουμε ότι δεν είναι η μορφή της τεχνικής προόδου, αυτή καθαυτή, αλλά η παρούσα στις αρχές της δεκαετίας του '70 κρίση υπερσυσσώρευσης του κεφαλαίου και η εν συνεχεία μετατροπή της σε κρίση αναπαραγωγής [για την έννοια αυτή: Σταμάτης (1993), Κεφ. 10] εκείνο το οποίο ερμηνεύει την αντιστροφή της τάσης του ποσοστού κέρδους από ανοδική σε —έως και τα μέσα της δεκαετίας του '80— πτωτική. «Αντιθέτως», είναι η λογικά επακόλουθη αναδιάρθρωση της παραγωγής, που οδήγησε βαθμιαία στη συστολή των ρυθμών μείωσης της παραγωγικότητας του κεφαλαίου (μείωσης οφειλόμενης στην προαναφερθείσα κρίση), σε συνδυασμό με την εντατική εφαρμογή οικονομικών πολιτικών λιτότητας, εκείνο το οποίο ερμηνεύει την —από τα μέσα της δεκαετίας του '80— εκ νέου αντιστροφή της τάσης του ποσοστού κέρδους σε ανοδική [για τα εμπειρικά δεδομένα: Busch (1986), Κεφ. 3-4, Μηλιός/Ιωακείμογλου (1990), Κεφ. 2, Μηλιός (1995)].

Τέλος, ο ενδιαφερόμενος θα διαπιστώσει με ευκολία ότι η παρούσα από τις αρχές της δεκαετίας του '70 κρίση ανατρέπει ιστορικά (πρακτικά) ένα προς ένα όλα τα γνωρίσματα της οικονομικής λειτουργίας του σύγχρονου (μεταπολεμικού) καπιταλισμού που υπερτόνιζε ο Καστοριάδης στο κείμενο του 1960 [(1987), σσ. 177-234] και τα οποία εμφανώς είχε ερμηνεύσει θεωρητικά βάσει της (μετα-)κεύνσιανης θεωρίας της οικονομικής μεγέθυνσης [για μια πρωτοπόρα κριτική της: Σταμάτης (1993), Κεφ. 10]. Έτσι, δεν είναι ο Marx αυτός που «ανήγαγε σε αιώνια χαρακτηριστικά του καπιταλισμού τα χαρακτηριστικά μιας φάσης της ανάπτυξης του» [(1987), σ. 232 —φτηνή, βέβαια, κριτική που κυκλοφορούσε ευρέως στα *cafés* του Παρισιού από τη δεκαετία του '50, αλλά και την οποία έθεσε σε κίνηση, λίγο αργότερα, στη μικρή Ελλάδα ο οξυδερκής Γεωργιάδης, χ.χ., σσ. 102-3], αλλά ο Καστοριάδης αυτός που ανήγαγε τα γνωρίσματα των «Trente Glorieux» χρόνων [1946-75, βλ. Abraham-Frois (1991), pp. 1-9] ανάπτυξης του καπιταλισμού σε σταθερές και που θεμελίωσε τη γενικευμένη χρεοκοπία του μαρξισμού στα αφηρημένα (μετα-)κεύνσιανά υποδείγματα ισόρροπης μεγέθυνσης (ακριβώς απ' αυτά τα υποδείγματα προέρχεται και η πίστη του σε ένα περίπου σταθερό ποσοστό κέρδους).

Γ. Κάπως πιο ενδιαφέρουσα είναι η άποψή του περί «της αδυναμίας καθορισμού του ποσοστού εκμετάλλευσης και μέτρησης του κεφαλαίου, που να έχει μια πραγματική σημασία», η οποία (αδυναμία) «βυθίζει όλο το [μαρξικό - Θ.Μ.] σύστημα, σαν οικονομικό [διάβαζε: θεωρητικό - Θ.Μ.] σύστημα, σε γενική ακαθοριστία...» [(1985), σσ. 33, 29, αντίστοιχα. Βλ. επίσης (1987), σ. 295, (1984), σσ. 102-7, (1985α)]. Ωστόσο, η εν λόγω άποψη, στο βαθμό που είναι ορθή, δεν παραπέμπει στην αναγκαιότητα υπέρβασης (ούτε καν κριτικής) της μαρξικής θεωρίας. Για τους ακόλουθους λόγους:

α) Είναι πλέον ξεκάθαρο ότι στο οριζόμενο από τις υποθέσεις Y_1 - Y_2 επίπεδο αφαίρεσης και τα δυο ζητήματα που επικαλείται ο Καστοριάδης είναι άνευ σημασίας για το μαρξικό νόμο. Το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση που θεωρήσουμε ότι το σύστημα παράγει περισσότερα του ενός εμπορεύματα (πολυκλαδικό σύστημα), αλλά χρησιμοποιεί ένα και μοναδικό ομοιογενές μέσο παραγωγής, διότι τότε το r υπολογισμένο σε αξίες εκφράζεται (όπως εύκολα αποδεικνύεται) ως εξής:

$$r = [1 - (\omega d^*)] / [(T/\pi) + (\omega d^*)] \quad (23)$$

(όπου ω το διάνυσμα των αξιών των μισθιακών εμπορευμάτων, κάθε συνιστώσα του οποί-

ου ισούνται με το αντίστροφο της παραγωγικότητας της εργασίας στον αντίστοιχο κλάδο παραγωγής των μισθιακών εμπορευμάτων, d^* το διάνυσμα του πραγματικού ωρομισθίου, T η τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου του συστήματος και π η παραγωγικότητα της εργασίας στον κλάδο παραγωγής του μέσου παραγωγής) και, επομένως, όλη η ανάλυση —εξαιρουμένου του γεγονότος ότι πρέπει να ενσωματώσει την ακόλουθη επίδραση: κάθε αύξηση του π συνεπάγεται αφ' εαυτής τη μείωση όλων των συνιστωσών του ω — μένει ως έχει.

β) Μόνο όταν υφίστανται περισσότερα του ενός μέσα παραγωγής ανακύπτει το πρόβλημα της μέτρησης των μέσων παραγωγής (σε υλικούς όρους), το οποίο —όπως αναμφίβολα αποδείχτηκε από τον Staffa (1960)— δεν επιδέχεται λύση. Αυτό συνεπάγεται ότι το μέγεθος T στερείται πλέον κάθε νοήματος και ότι η ποσότητα των μέσων παραγωγής θα πρέπει να εκφραστεί σε όρους αξιών ή τιμών. Ότι κι αν επιλέξει κανείς, δύναται, εν συνεχεία, να ανασυνγκροτήσει το μαρξικό νόμο βασιζόμενος στις αξιακές ή, αντιστοίχως, στις τιμιακές εκφράσεις όλων των υπόλοιπων ενεχομένων μεγεθών και, τελικά, να αποδείξει ότι η πτωτική τάση του π ανάγεται (δεδομένων όλων των προϋποθέσεων διατύπωσης του νόμου) στη μειούμενη παραγωγικότητα του κεφαλαίου [για το απαιτούμενο αναλυτικό πλαίσιο: Μαριόλης (1994), (1997), Παράρτημα, (1998α)].

Φυσικά, αυτό δε σημαίνει (όπως υποστηρίζει ή πιστεύει θεολογικά η πλειονηφία των μαρξιστών) ότι από την εξέλιξη τού σε αξίες υπολογισμένου ποσοστού κέρδους είναι δυνατό να συναχθεί ποσοτικά η εξέλιξη τού σε τιμές υπολογισμένου ποσοστού κέρδους (ή ότι η δεύτερη ερμηνεύεται ποιοτικά στη βάση της πρώτης), διότι τίποτε δεν αποκλείει την αντίστροφη σχετική κίνηση των δυο αυτών μεγεθών. Ωστόσο, αυτό δεν έχει καμιά επίπτωση στη μαρξική θεωρία εν γένει, ακριβώς επειδή τα εν λόγω μεγέθη αντιστοιχούν σε δυο μη συνυπάρχουσες καταστάσεις: ανταλλαγή των εμπορευμάτων βάσει των αξιών τους - ανταλλαγή των εμπορευμάτων βάσει των τιμών τους [αναλυτικά: Σταμάτης (1992 [1979]), σσ. 104-17, Μαριόλης (1997α), (1998)]. Επειδή, όμως, στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής τα εμπορεύματα ανταλλάσσονται σε αναγκαστικά αποκλίνουσες από τις αξίες τους τιμές, έπεται ότι οικονομικά σημαντική είναι η διερεύνηση τού σε τιμές υπολογισμένου ποσοστού κέρδους¹⁵. Διερεύνηση, στην οποία συμβάλλουν: ο Μαρχ θεμελιακά και καθοριστικά [τόσο με τη θεωρία της αξίας / υπεραξίας / χρήματος, η οποία ερμηνεύει (ποιοτικά) τις προσιδιάζουσες στον καπιταλισμό οικονομικές μορφές: τιμή, μισθός, κέρδος, όσο και με το νόμο της πτωτικής τάσης, ο οποίος αναπτύσσει (και ποσοτικά) τις υφιστάμενες σχέσεις ανάμεσα στις τεχνικές συνθήκες παραγωγής και την αξιοποίηση του κεφαλαίου], η αναστοχασμένα εφαρμοζόμενη κυρίαρχη οικονομική θεωρία (νεοκλασική και νεοριкарδιανή) αναλυτικά - τεχνικά και, από κάθε άποψη, οι καστοριαδικές γνωμολογίες λικβινταριστικά.

IV. Επίλογος: Επαναστάτης χωρίς αιτία;

7. Ανεξαρτήτως του τι νομίζουν οι θεωρητικοί της αντίδρασης, ψευδο-μαρξίζοντες αδαείς, ορισμένοι μαρξιστές και ο ίδιος ο Καστοριάδης, ο Μαρχ δεν ισχυρίστηκε ότι το ποσοστό κέρδους εμφανίζεται, παντού και πάντα, πτωτική τάση. «Απλώς» ανέπτυξε σινεκτικά και πλήρως την εξάρτηση του ποσοστού κέρδους από τη μορφή της τεχνικής προόδου και

προσδιόρισε με ακρίβεια τις συνθήκες εκείνες υπό τις οποίες αυτό εμφανίζει την τάση να μειούται. Έτσι έλυσε ένα άλυτο για το σύνολο της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας (και ασύλληπτο, όπως εκ των υστέρων πιστοποιήθηκε, για το σύνολο της οικονομικής θεωρίας έως και τα μέσα του αιώνα μας) πρόβλημα και απέδειξε πρακτικά ότι το σύστημά του ήταν ό,τι δε στάθηκε δυνατό να παραμείνει από τη δεκαετία του 1930 κι έπειτα ο μαρξισμός: το κατ' εξοχήν πρωτοπόρο σύστημα, γιατί ήταν θεμελιωμένο στην εξαντλητική γνώση, την εμμενή κριτική και την υπέρβαση της μέχρι τότε αναπτυγμένης κοινωνικής επιστήμης στο σύνολό της [επ' αυτού: Σταμάτης (1989), Heinrich (1997)].

8. Δείξαμε ότι η «κριτική» του Καστοριάδη συγκροτεί μια φανταστική κριτική της μαρξικής οικονομικής θεωρίας, στα πλαίσια της οποίας δεσπόζουν αδιαφάντως η άγνοια και η διαστρέβλωση. Θα πρέπει, περαιτέρω, να τονιστεί ότι η περίπτωση Καστοριάδη δεν είναι άσχετη με την προαναφερθείσα υπανάπτυξη του μαρξισμού. Αντιθέτως, από τη μια πλευρά αποτέλεσε προϊόν της, ενώ από την άλλη συμβάλλει στην «εξ αριστερών» διατήρησή της. Εξίσου, όμως, συνδεδεμένη είναι και μια σειρά σπαθοφόρων του μαρξισμού, οι οποίοι —δίνοντας, έτσι, ένα ακριβές μέτρο των ανύπαρκτων ικανοτήτων τους— αποδείχτηκαν εξαιρετικά φειδωλοί σε αντεπιχειρήματα και πολύ γενναιόδωροι σε «κοσμητικά» επίθετα απέναντι σε περιπτώσεις τύπου Καστοριάδη. Υπάρχει, ωστόσο, και μια άξια λόγου διαφορά: ακριβώς επειδή διέθετε σημαντική «προπαιδεία» [ο ενδιαφερόμενος ας ανατρέξει στα κείμενα που έγραψε όταν ήταν 22 ετών: (1988)], ο Καστοριάδης δεν μπόρεσε να αρκεστεί ούτε στις *Πολιτικές Οικονομίες à la Σεγκάλ* και τα αμίμητα *Λεξικά* του μαρξισμού ούτε στις διαθέσιμες (για σημαντική σε έκταση και ειδικό βάρος περίοδο) εντός του μαρξιστικού ρεύματος συνολικά πραγματεύσεις, αλλά —λαμβάνοντας υπόψη (μεταξύ πολλών άλλων) τους v. Bortkiewicz, v. Neumann, Harrod, Leontief, Koopmans, Robinson, Sraffa— τόλμησε να επαναθέσει κομβικά (πράγματι) ερωτήματα.

Σε κάθε Μπερνστάιν αντιστοιχεί, με πολύ μεγάλη πιθανότητα, ένας Νάουμαν και ένας Ζουμπάτωφ. Το εάν ο Καστοριάδης «βρήκε» ποτέ τους δικούς του είναι κάτι που πρέπει να διερευνηθεί από όποιον ενδιαφέρεται να ερμηνεύσει ένα και μόνο ένα μέρος της επιρροής που ασκούν (και θα ασκούν) οι γνωμολογίες του. Εμείς, πάντως, δεν έχουμε λόγους να μην αρκεστούμε σ' αυτό που ήδη αποδείχτηκε: στην οικονομική θεωρία εφάρμοσε συστηματικά μια ειδικά νεοελληνική παραλλαγή της λογοτεχνικής μεθόδου cut-up, η οποία είναι γνωστή και ως άρπα-κόλλα.

Αναφορές

- Abraham-Frois G. (1991), *Dynamique économique*, Paris, Dalloz.
- Busch K. (1986), *Η κρίση των ευρωπαϊκών κοινοτήτων*, Αθήνα, Εφατώ.
- Γεωργιάδης Γ., κ.κ., *Ο κομμουνισμός. Θεωρία και πράξις*, Αθήνα, Νέα Θέσις.
- Heinrich M. (1997), «Η επιστήμη ως κριτική», *Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας*, 20.
- Intriligator M.D. (1982), *Οικονομετρικά υποδείγματα*, τ. 1, Αθήνα, Gutenberg.
- Καστοριάδης Κ. (1981), *Η Φανταστική θέσμιση της κοινωνίας*, Αθήνα, Ράπτης.

- Καστοριάδης Κ. (1984), *Το επαναστατικό πρόβλημα σήμερα*, Αθήνα, Ύψιλον.
- Καστοριάδης Κ. (1984α), *Η πείρα του εργατικού κινήματος*, τ. 2, Αθήνα, Ύψιλον.
- Καστοριάδης Κ. (1985), *Η γραφειοκρατική κοινωνία*, τ. 1, Αθήνα, Ύψιλον.
- Καστοριάδης Κ. (1985α), «Η εργατική δύναμη δεν είναι αντικείμενο διαπραγμάτευσης», *Γράμματα και Τέχνες*, τ. 40.
- Καστοριάδης Κ. (1986), *Το περιεχόμενο του σοσιαλισμού*, Αθήνα, Ύψιλον.
- Καστοριάδης Κ. (1986α), *Η γαλλική κοινωνία*, Αθήνα, Ύψιλον.
- Καστοριάδης Κ. (1987), *Σύγχρονος καπιταλισμός και επανάσταση*, Αθήνα, Ύψιλον.
- Καστοριάδης Κ. (1987α), *Καιρός*, Αθήνα, Ύψιλον.
- Καστοριάδης Κ. (1988), *Πρώτες δοκιμές*, Αθήνα, Ύψιλον.
- Καστοριάδης Κ. (1991), *Τα σταιροδρόμια του λαβυρίνθου*, Αθήνα, Ύψιλον.
- Μαριόλης Θ. (1994), «Σχετικά με τη σύγκριση τεχνικών παραγωγής ως προς την κερδοφορία τους», *Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας*, τ. 14.
- Μαριόλης Θ. (1997), «Μη βασικά και μη αναπαραγωγικά εμπόρευμα στα “κλειστά” και στα “ανοικτά” νεοριкарδιανικά υποδείγματα», *Πολιτική Οικονομία*, τ. 1.
- Μαριόλης Θ. (1997α), *Σχετικά με το λεγόμενο ζήτημα του μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές*, Αθήνα, mimeo.
- Μαριόλης Θ. (1998), «Σχετικά με το λεγόμενο ζήτημα του μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές», *Ουτοπία*, τ. 28.
- Mariolis Th. (1998a), *On the role of the luxury commodities: Marx was right*, Athens, mimeo.
- Μαξ Κ. (1987), *Μαθηματικά Χειρόγραφα*, Αθήνα, Γλάρος.
- Μηλιός Γ. (1995), «Οικονομική κρίση και μερίδιο μισθών στο καθαρό προϊόν», *Θέσεις*, τ. 52.
- Μηλιός Γ./Λουκάκης Ι. (1990), *Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού και το ισοζύγιο πληρωμών*, Αθήνα, Εξάντας.
- Μοσχόβου Ν. (1988), *Θεωρίες για τις οικονομικές κρίσεις*, Αθήνα, Κριτική.
- Okishio N. (1961), «Technical changes and the rate of profit», *Kobe University Economic Review*, τ. 7.
- Okishio N. (1963), «A Mathematical note on marxian theorems», *Weltwirtschaftliches Archiv*, 93.
- Poggi J. (1986), «Ο Λενινισμός αρνείται την αυθορμητιστική έξαρση», *Διεθνισμός*, τ. 5.
- Samuelson P. (1957), «Wages and interest: a modern dissection of marxian economic models», *American Economic Review*, 47.
- Sraffa P. (1960), *Production of commodities by means of commodities*, Cambridge, CUP.
- Σταμάτης Γ. (1986), «Τεχνολογική εξέλιξη και τάση του ποσοστού κέρδους στον Karl Marx», *Θέσεις*, τ. 17.
- Σταμάτης Γ. (1988), «Εισαγωγή», στο Μοσχόβου Ν. (1988).
- Σταμάτης Γ. (1989), «Το απόλυτο μέτρο των αξιών και των τιμών ως κομβικό σημείο της ρικαρδιανής θεωρίας της αξίας», στο Ριζάντο Ντ. / Μαξ Κ. (1989), *Αξία και Υπεραξία*, Αθήνα, Κριτική.
- Σταμάτης Γ. (1990), *Προβλήματα μαρξιστικής οικονομικής θεωρίας*, Αθήνα, Κριτική.
- Σταμάτης Γ. (1992), *Συμβολή στην κριτική της νεοριкарδιανής και της νεοκλασικής θεωρίας*, Αθήνα, Κριτική [ελλ. μετ. του: *Beiträge zur Kritik der neoricardianischen und neoklassischen Theorie*, Göttingen (1979)].
- Σταμάτης Γ. (1993), *Τεχνολογική εξέλιξη και ποσοστό κέρδους στον Marx*, Αθήνα, Κριτική [ελλ. μετ. του: *Die «spezifisch Kapitalistischen» Produktionsmethoden und der tendenzielle Fall der allgemeinen Profitrate bei Karl Marx*, Berlin (1977)].
- Steedman I. (1977), *Marx after Sraffa*, London, NLB.

Σημειώσεις

1. Ομάδα που συγκροτήθηκε στην Αγγλία το 1960, υπό την επίδραση της τάσης που διαμόρφωσε ο Κ. Καστοριάδης στο εσωτερικό της ομάδας *Socialisme ou Barbarie*. Κείμενα της έχουν κυκλοφορήσει στα ελληνικά από τις εκδόσεις *Διεθνής Βιβλιοθήκη και Αρδην*.

2. Η πρώτη μορφή του κειμένου δημοσιεύτηκε στο *Εσωτερικό Δελτίο* (Οκτώβριος 1959) της ομάδας S. Ου Β. και η οριστική σε τρεις συνέχειες στο ομότιτλο της ομάδας περιοδικό (τ. 31-33, 1960-1). Η δημοσίευσή του προκά-

λεσε έντονη διαμάχη στο εσωτερικό της ομάδας, η οποία και έληξε το 1963 με τη διάσπασή της σε δυο τάσεις [επ' αυτού: (1984α), σσ. 183-6, 218-9, 261-69]. Τέλος, το εν λόγω κείμενο [ελλ. Μετάφραση: (1987), σσ. 177-292] και η συνέχεια του [(1984α), σσ. 215-54] «οδηγούν —σύμφωνα με το συγγραφέα του [(1987), σσ. 9-10]— σε μια ριζική κριτική του μαρξισμού και, πολύ περισσότερο, στην απόδειξη πως η ρήξη μαζί του όχι μόνο δεν αποκλείει την κατανόηση της σύγχρονης πραγματικότητας κι ένα νέο ορισμό της πολιτικής δραστηριότητας, μα είναι και η απαραίτητη προϋπόθεσή του... Η ανάλυση του σύγχρονου καπιταλισμού που παρέχει και των κοινωνικών κινημάτων που προαναγγέλλει δεν έπαψε να επιβεβαιώνεται από τότε». Για μια, κατά την άποψή μας, ενδιαφέρουσα —καίτοι επιγραμματική— κριτική των πολιτικών αντιλήψεων που ενέχονται στα και συνεπάρχονται τα κείμενα αυτά (με τις οποίες δε θα ασχοληθούμε εδώ): Roggi (1986).

3. Από ό,τι γνωρίζουμε, το κείμενο αυτό κυκλοφόρησε στα ελληνικά για πρώτη φορά το 1980, σε πειραματική έκδοση του Β. Τομανά (Κείμενα 4, σσ. 11-20).

4. Ο αναγνώστης θα διαπιστώσει ότι τα επιχειρήματα του κειμένου που θα πραγματευτούμε, επί της ουσίας, αναστατώνονται στα ακόλουθα «σημεία»: (1981), Κεφ. 1, (1984), σσ. 55-69, 101-6, 111-3, (1984α), σσ. 215-39, 261-9, (1985), σσ. 26-66, (1985α), (1986), σσ. 200, 235-40, (1986α), σσ. 220-2, 228-30, (1987), σσ. 193-219, 230-5, 307-15, (1987α), σσ. 11-3, 73-8, (1991), σσ. 292-4, 310-9. Απ' ό,τι γνωρίζουμε, μόνο στο (1991), σσ. 303-85 αναπτύσσονται διαφορετικού τύπου επιχειρήματα (που αφορούν στη μαρξική θεωρία της αξίας). Ωστόσο, η αντιστροφή τους θα πρέπει να συγκροτήσει το αντικείμενο ενός άλλου άρθρου.

5. Για τον αυστηρό ορισμό και τη διεξοδική διερεύνηση των μεγεθών που εισάγονται: Σταμάτης (1993 [1977]), Κεφ. 2.

6. Στο σημείο αυτό ακολουθούμε τον Καστοριάδη και παραβλέπουμε ότι ο Marx αποκαλεί το μέγεθος Ε αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου, και μόνο όταν η διαχρονική εξέλιξη του αντανακλά αυτή της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου (: υλική ποσότητα μέσω παραγωγής ανά μονάδα χρησιμοποιούμενης εργασίας) το αποκαλεί οργανική σύνθεση του κεφαλαίου.

7. Η πραγμάτευση που ακολουθεί βασίζεται στα: Σταμάτης (1990), Μέρος II, (1993), Okishio (1961), (1963), Steedman (1977), Ch. 9, Samuelson (1957).

8. Η εισαγωγή της Πρότασης αυτής στη διερεύνηση δε γίνεται μόνο για λόγους πληρότητας. Ανατρέπει, παράλληλα, τη διόλου ασήμαντη νεοοικαρδιανή κριτική, η οποία ενέχεται στο ερώτημα: δεδομένου ότι οι καπιταλιστές εισάγουν μια νέα μέθοδο παραγωγής μόνο όταν αυτή δε συνεπάγεται τη μείωση του r , πως είναι δυνατόν (όπως διατείνεται ο Marx) το r να μειούται σε συνθήκες τεχνολογικής μεταβολής; Βλ. επίσης: Σταμάτης (1990), σσ. 196-7.

9. Αποδεικνύεται εύκολα ότι οι καμπύλες τέμνονται σε ένα μόνο σημείο.

10. Μια από τις δυνατές μορφές της είναι η εξής (σιγμοειδής καμπύλη):

$$\alpha(t) \equiv A/[1 + B \exp(-Ct)] \quad (19\alpha)$$

όπου A , B , C θετικές σταθερές ($A < 1$, $[A/(1+B)] > 0.5$). Σε όρους του Σχήματος 1, μπορεί να θεωρηθεί ότι οι (19), (19α) ορίζουν είτε άπειρες r - d καμπύλες είτε μια μετακινούμενη στο χρόνο r - d καμπύλη. Ωστόσο, επειδή η μαρξική ανάλυση του ζητήματος είναι δυναμική, η ορθή θεώρηση είναι η δεύτερη. Σ' αυτό το κρίσιμο σημείο, στο οποίο διαφορίζεται η μαρξική από τη νεοκλασική και τη νεοοικαρδιανή ανάλυση, δεν είναι, όμως, δυνατό να επιμείνουμε (χάριν συντομίας) στην παρούσα. Παραιτούμεθα, επίσης, από τη διασαφήνιση των διαφορών ανάμεσα στη μαρξική και τη οικαρδιανή ανάλυση του ζητήματος.

11. Πολύ εύστοχα ο Καστοριάδης [(1987), σ. 302] υποδεικνύει ότι η εν λόγω σχέση πρέπει να λαμβάνεται υπόψη κατά την κατασκευή γενικότερων (απ' αυτό που παρουσίασε) υποδειγμάτων.

12. Διαπιστώνουμε, πάντως, ότι αρκετοί (δεν παραθέτουμε το σχετικό κατάλογο γιατί είναι εκτενής) από τους «επιμένοντες μαρξιστικά-λενινιστικά», αφενός μεν, αντιλαμβάνονται (και εφαρμόζουν στις επί παντός του επιστητού διατριβές τους) το μαρξικό νόμο ως N_3 νόμο, αφετέρου δε, υποστηρίζουν ότι «ο κατάλληλος χώρος ερμηνείας ή απόρριψης του νόμου δεν είναι η "μαθηματική επιστήμη"». Προφανώς, γιατί διαισθάνονται ότι όταν εφαρμόζεται η «μαθηματική επιστήμη» δε μένει χώρος για αερολογίες (και άρα για τους ίδιους).

13. Σε αντιστοιχία με το επίπεδο αφαίρεσης, στο οποίο διεξάγεται η συζήτηση, ορθότατα ο Καστοριάδης υπονοεί το εξής: στο σοσιαλισμό το ποσοστό επισώρευσης s θα ισούται με τη μονάδα και, συνεπώς, το g θα ισούται με το r και το d με την κατανάλωση ανά μονάδα χρησιμοποιούμενης εργασίας.

14. Η Πρόταση 4 δεν αποδεικνύει ότι το σύστημα είναι σε θέση να αναπτύσσεται χωρίς κρίσεις, αλλά ότι η μείωση του ποσοστού κέρδους και η επιταχυνόμενη μεγέθυνση του συστήματος δεν αλληλοαποκλείονται. «Αντιστρόφως», μπορεί να αποδείξει κανείς ότι ένα αυξανόμενο ποσοστό κέρδους δύναται κάλλιστα να συνδυάζεται με ένα διαχρονικά μειούμενο καθαρό προϊόν του συστήματος σε μέσα παραγωγής και με ένα αυξανόμενο υπερ-

προϊόν σε μέσα κατανάλωσης και σε «αγαθά πολυτελείας» (με το περιεχόμενο που δίνουν στον όρο οι κλασικοί). Στην περίπτωση αυτή, η σύνθεση του προϊόντος είναι τέτοια που οι αντικειμενικοί όροι της μέθης του συστήματος συρρικνώνονται συνεχώς.

15. Μάλιστα, το σε αξίες υπολογισμένο ποσοστό εκμετάλλευσης που αντιστοιχεί σε ένα καπιταλιστικό σύστημα δεν μπορεί ποτέ να προσδιοριστεί ποσοτικά (για λόγους που δεν υποπτεύθηκε ο Καστοριάδης και, έτσι, θα τον ενθουσίαζαν), γιατί: α) στα εμπειρικά συστήματα απλής παραγωγής (single production) το πραγματικό ωρομισθίο δεν είναι δυνατό να διαπιστωθεί μονοσήμαντα, β) στα εμπειρικά και θεωρητικά συστήματα σύνθετης παραγωγής (joint production) οι αξίες (επιπροσθέτως) δεν είναι δυνατό να προσδιοριστούν μονοσήμαντα. Ωστόσο, αποδεικνύεται (βλ. Σταμάτης, Μαριόλης, ό.π.) ότι αυτό δεν έχει καμιά απολύτως σημασία για τη μαρξική θεωρία. Έτσι, δεν είναι η μαρξική θεωρία που χρησιμοποιεί τη μέθοδο της αφαίρεσης προκειμένου να καταστήσει δυνατή την αναγωγή (χειραγώγηση) του αντικειμένου της σε ένα σύστημα (διαμέσου ενός συστήματος) ποσοτικών σχέσεων [βλ. (1985), σ. 51], αλλά ο συστηματικός κριτικός της «συνολιστικής-ταυτιστικής λογικής» [(1981), Κεφ. V, (1991), σσ. 181-265] αυτός που αδυνατεί να διανοηθεί και εν συνεχεία να κατανοήσει μια μη θεμελιωμένη αξιωματικά και μη έχουσα ανάγκη την ποσοτικοποίηση (παρά μόνο ετεξήγηματικά ή για αναλυτικούς ελέγχους και επιμέρους παραγωγές) θεωρία (όπως η μαρξική).

